

*Det mångröstade Turkiet**

1900-talets turkiska språkreform är en av de mest drastiska och mest genomgripande språkreformer som världen hittills skådat. Likt andra samtida reformer gick den i landsfadern Kemal Atatürks anda; avståndet mellan beslut och verkställande skulle vara minsta möjliga, och medborgarna förutsattes föga sig i förändringen utan någon tvekan. Det berättas att Atatürk inför det byte från arabisk till latinsk skrift som det turkiska parlamentet beslutat om den 1 november 1928 resolut avfärdade ett förslag om en gradvis övergång till det nya alfabetet under en period av 5 år eller mer; saken borde klaras av på några månader, tyckte han. Till slut fastslogs en ettårig frist. Så snart beslutet vunnit laga kraft, skulle det nya alfabetet kunna börja tillämpas sida vid sida med osmansk-arabisk skrift, men efter ett år måste allt turkiskt tryck vara med latinska bokstäver.

För Atatürk var språkreformen ett led – och ett viktigt sådant – i forandet av nya mentala strukturer och ett nytt sociopolitiskt paradig för invånarna i den turkiska stat som utropades år 1923 på resterna av det osmanska imperiet. Resultatet av Atatürks samhällsomdaning blev en modern muslimsk och i hög grad västerniserad nationalstat – en monumental förvandling som fortfarande efter 100 år känns utmanande för somliga och som vi kanske trots allt ännu inte har sett slutet på.

*

Genom sin geografiska utbredning men också till följd av immigration och folkomflyttning hade Osmanska riket blivit ett alltmer sammansatt multietniskt och mångspråkigt imperium. Den situationen förändrades inte av de kemalistiska reformerna. Turkiet har fortsatt vara ett samhälle med många olika folkslag och kulturer, även om turkietturkiskan i sin roll som landets officiella språk fått en allt starkare ställning och i rätt stor utsträckning hämmat användningen av andra språk.

Över 50 språk talas i dagens Turkiet. Av dessa är en tredjedel turkspråk – vid sidan av turkietturkiska och dess dialekter, azerbaidjanska, turkmeniska, uzbekiska, uighuriska, kazakiska, krim- och kazantatariska m.fl. Därutöver finns en mängd indoeuropeiska språk, som kurdiska, armeniska, grekiska, ryska, romani och ladino (de spanskättade judarnas språk). Arabiska dialekter talas framför allt i sydöstra Turkiet nära gränsen mot Syrien och Irak, och från Kaukasien kommer språk som georgiska, laziska, abkhasiska och tjerkesiska. Många av de människor som av historiska och traditionella skäl skulle räkna något av dessa språk som sitt etniska språk talar idag huvudsakligen turkiska, men alltjämt beräknas 10–15 procent av landets befolkning ha ett annat språk än turkiska som sitt förstaspråk. Kurdiska, det näst största språket efter turkietturkiska, har många talare och en stark ställning i den kurdiska befolkningen, som alltjämt utgör närmare en femtedel av Turkiets invånare.

Ett annat språkligt arv från den osmanska tiden är alla de lånord som blivit en del av turkiskans vokabulär – som en naturlig följd av denna mångspråkighet inom det osmanska rikets gränser men också till följd av de omfattande förbindelser som den osmanska stormakten hade med andra länder och folk.

Det arabisk-persiska inslaget inom områdena för religion, administration, undervisning och högre bildning var så stort, att det ensamt kom att utgöra målet för den turkiska språkreformen i dess strävan att rensa språket från främmande ord och uttryck. Men element från andra, främst europeiska språk absorberades också in i osmansk turkiska, och många av dessa har blivit kvar i turkietturkiskan. Sådana ord hade inte kommit in i språket i någon förutbestämd (arabisk) stavning och hade därför assimilerats i större utsträckning än arabisk-persiska termer (ex. *abluka*, 'blockad' < venet./ital. *abloco/blocco*; *anons*, 'annons' < fr. *annonce*; *iskelet*, 'skelett' < fr. *squelette*; *tuvalet*, 'toalett' < fr. *toilette*).

Utländska, icke-muslimska språkelement är också alltsedan osmansk tid rikligt företrädda i turkisk slang. Av de ca 5200 ord och fraser som finns återgivna i en större slangordbok från slutet av 1990-talet, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü* ('Turkiska språkets stora slangordbok') är till exempel närmare en tredjedel element från icke-muslimska språk.

*

Atatürks dilemma på det lingvistiska området var nu inte den språkliga mångfalden. Problemet var snarare att Osmanska riket var ett språkligt segregerat samhälle med stor analfabetism och en avgrundsdjup skillnad mellan talad turkiska och det osmanskturkiska skriftspråk som användes i officiella och lärda sammanhang. Det senare behärskades bara av en liten del av befolkningen och var så uppblandat med arabiska och persiska språkelement, att det i uppläst form borde ha framstått som ett helt främmande eller åtminstone ett i det närmaste obegripligt språk för den illitterate turken.

En sådan språksituation var inte förenlig med de moderniseringsidéer som hade börjat spridas i det osmanska riket och som Atatürk ville göra till en del av den nya republikens politiska fundament. Ett språk som osmanska, så intimt förknippat med islam och nedärvda maktstrukturer var inte lämpligt för den sekulariserade välfärdsstat som Atatürk eftersträvade. Samtidigt som skolväsendet byggdes ut skulle ett nytt turkietturkiskt språk formas utifrån en standard gemensam för hela nationen i såväl tal som skrift.

Idag är Turkiet – likt andra moderna samhällen – ett land med långt över 90-procentig läskunnighet, 8-årig skolplikt och ett för övrigt väl utbyggt utbildningsväsende samt ett standardspråk enhetligt nog att utgöra bas för samhällets alla klasser och nivåer. Resan dit startade abrupt och drabbade människors språkbruk på alla plan – en oblodig men icke desto mindre radikal omvandling. Det kan tyckas rätt träffande att den turkiska benämningen på det reformarbete som sedan följde och pågick i decennier är just 'språkrevolution' (*dil devrimi*).

Känslorna har svallat för och emot språkreformen, med meningsskiljaktigheter mellan vad man skulle kunna kalla ”traditionalister” och ”nationalister”, det vill säga å ena sidan sådana som velat slå vakt om det muslimska kulturarvet och å den andra anhängarna av visionen om en turkisk nation skapad på nya politiska och kulturella grundvalar.

Den alltmer auktoritära presidenten Erdoğan hör till det traditionalistiska lägret i språkfrågan och ger intryck av att ha en faiblesse för osmansk turkiska. I sina demagogiska anföranden talar han till massorna på deras eget språk utan någon sofistikerad osmansk meningsbyggnad. Detta hindrar honom emellertid inte från att lansera nygamla ord från den osmanska historien, uppenbarligen i syfte att förstärka banden till det islamiska kulturarvet.

Turkiska skolbarn ska lära sig läsa äldre osmansk text i arabisk skrift, tycker presidenten. I ett försök att sprida ett klarare islamiskt ljus över den högre utbildningen har han vidare lekt med tanken att det franska lånordet *kampus* kunde ersättas med *külliyе* – ett ord från arabiskan och samlingsnamn på de sociala inrättningar som traditionellt funnits runt en moské, däribland bibliotek och högskolor. Den turkiska neologismen *yerleşke* (< *yer*, ’plats’), som sedan en tid också används för ’campus’, verkar inte ens ha varit med i tankeexperimentet.

I ett tal på universitetet Yıldırım Beyazıt i Ankara i samband med att Erdoğan korades till hedersdoktor i januari 2015 fick han rektor och andra beslutsfattare att genast döpa sitt nya campus till *Esenboğa Külliyesi*, ’Campus Esenboğa’. Universitetet grundades 2010. Det är ett av de högre lärosäten som Erdoğan hoppas ska omvandla det »Nya Turkiet« från ett kunskapsimporterande till ett kunskapsexporterande land.

Liksom i fallet med de arabisk-persiska orden har försöken att rensa ut västerländska ord lyckats bara delvis. I en ’språkreningsguide’, *Özleştirme Kılavuzu*, från 1978 presenteras exempelvis det ursprungliga dialektala ordet *yunak* som ett alternativ till *banyo* (< ital.), liksom för övrigt det arabiska *hamam*, i betydelsen ’badrum’. Det ersättningsordet lär inte användas av många idag. Såväl *banyo* som *hamam* har blivit kvar i turkiskan. I andra fall har ordbytet lyckats bättre: *kompüter* (< eng.) och *ordinatör* (< fr.) har ersatts med det turkiska *bilgisayar* för ’dator’ (< *bilgi*, ’kunskap/information’ + *sayar*, ’(den som) räknar/beräknar’).

Det västerländska inslaget i turkisk tidnings- och annan fackprosa har snarast blivit mer märkbart med åren. Fonetiska omskrivningar görs kanske i något mindre utsträckning men är fortfarande klart dominerande. Medan till exempel *twitter* vanligtvis skrivs med ett *-w-* som inte finns i det turkiska alfabetet, återges engelskans *tape* i enlighet med turkiska ljudregler som *teyp*, där *-p* förvandlas till *-b-* före vokal (*teybi*, ’hans/hennes/dess band’), och ’T-shirt’ som *tşört*.

Ett ord som hamnade i skottgluggen på 1990-talet var *fax/faks*. Båda stavningarna har förekommit på bokpärmar och andra ställen, men den vanligaste varianten är den med ett -

ks i stället för *-x*, en bokstav som inte ingår i det turkiska alfabetet och som tidigare haft något av en tabustämpel över sig, då den påmint om det en gång förbjudna kurdiska språket. Men, oberoende av den ena eller andra stavningen, var ordet utländskt och borde kunna bytas ut mot en inhemsk neologism, ansåg ansvariga språkvårdsorgan. Förslaget blev *belgeç*, en förkortning av två sammanslagna turkiska ord, *belge*, 'dokument', och *geçer*, 'passerar'. Trots den för turkiska talare mer transparenta benämningen av faxapparaten som en »dokumentpassage« slog ordet ändå aldrig igenom.

När jag på nyåret 2015 besöker Turkiska språkföreningens webbsida, ser jag att det svenska lånordet *ombudsman* föreslås bli utbytt mot det turkiska *uzlaştırıcı* (< *uzlaştırmak*, 'medla/ förlika'). Återigen ser man hur svårt det kan vara att få semantiken att stämma från ett ord till ett annat. Medan det svenska ordet enbart används som titel på en unik och prestigefylld statlig tjänst – sedan november 2012, då Turkiet fick sin första ombudsman – är det turkiska ordet snarast en beskrivande term, som talar om vad en person gör på en viss tjänst, och då inte nödvändigtvis bara ombudsmannatjänsten. Den officiella turkiska benämning som används jämte det svenska ordet har hittills varit *kamu başdenetçisi*, som i direktöversättning blir 'offentlig huvudgranskare'. Vilken av benämningarna som till slut vinner återstår att se.

* Texten bygger på ett kort förord under samma rubrik i *Dragomanen*, årg. 9 (2005), ss. 9-14. Avsnitt om förhållanden och händelser av yngre datum ingår i kapitlet "Från osmanska till turkietturkiska" i essäsamlingen *Utsiktsplats Istanbul: Berättelser från turkfolkens värld*, Stockholm: Atlantis 2015, ss. 85-114.